

ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ӨСІМДІКТЕР ДҮНИЕСІНЕ ҚАТЫСТЫ ТАҚЫРЫПТЫҚ-МАҒЫНАЛЫҚ СИПАТЫ

Әрбір тарихи кезен, қоғамдық құбылыстар тілде де өз таңбасын қалдырып отыратыны белгілі. Өйткені ол қоғамдағы тарихи, әлеуметтік, мәдени, рухани өзгерістердің айнасы десе де болады. Сондықтан да өсімдіктер дүниесі туралы сөз қозғасақ, осы атаулардың ана тіліміздің сөздік қорын тереңдетіп зерттеп, саралап, оның тақырыптық-мағыналық топтарын жіктеу арқылы халқымыздың тіл байлығын, өмірін, кәсіби бірлігін анықтауға болатынын көреміз.

Қазақ халқы өзін қоршаған табиғаттағы өсімдік дүниесіне тым ерте кезден көңіл бөліп қана қоймай, күнделікті күйбең тірліктің ортасында әрбір шөпті танып, анықтап ажыратты. Сондай-ақ өсімдіктің пайдалы-зияндылығын, малға жұғымды-жұғымсыздығын, оның иісі мен түр-түсінің, емдік қасиетін айқындай білді. Халқымыз үшін өмірлік мәні болғандықтан да, өсімдік атау-

ларын ол зерделеумен келеді. Өсімдіктердің әрқайсысын өзіндік қасиетіне қарай айдар тағып, ат қойып, керегін өз игілігіне жарата білді. Сондықтан да болар, тілімізде көп кездесетін өлі де болса анықтауды қажет ететін өсімдіктер дүниесіне ерекше көңіл бөлініп келеді. Ғалымдардың айтуынша, қазақ жерінде 6 мыңға жуық өсімдік түрі өседі екен [1, 5]. Жалпы «өсімдік» атауы 1926 жылы Мәскеуде шыққан «Ботаникалық терминдер сөздігінде» бірінші рет қолданысқа түскен болатын. Сөздіктегі осы атаулардың Қазан төңкерісіне дейінгі және одан кейінгі кездерде жарық көрген бір тілді және екі тілді, салалық сөздіктерге енгені аз екен. Ғалым Б.Қалиевтің [1, 94–98] мәліметі бойынша, «Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігіне» 736 өсімдік атауы енген. Оның 649-ы таза қазақша атаулар. Бұл атаулардың 299-ы бір түбірден, қалған

350-і екі түбірден тұрады. Жалпы профессор Б.Қалиев өз еңбектерінде алғаш рет өсімдік атауларының уәжділік құрылымына жүйелі түрде талдау жасады. Ғалым Ш.Күркебаев «Өсімдік мүшелері мен олардың құрылым-құрылысына қатысты терминдер» атты зерттеуінде жалпы өсімдікке қатысты тілдік бірліктердің терминдік сипатын ашса, Ш.Сейітова өсімдік атауларының негізінде пайда болған тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық ерекшелігін қарастырған болатын. Бұл зерттеулер ғылымның дамуына өзіндік үлес қосты.

Дегенмен, қазақ тіліндегі өсімдік атауларын әлі де болса жинастыру қажет екені сөзсіз. Өйткені қазақ жерінде әлі де болса зерттелмей жатқан өсімдіктер бар екені белгілі.

Сонымен, біз өсімдік атауларын этнолингвистикалық тұрғыдан халқымыздың тұрмысындағы әдет-ғұрпын, салт-сана, наным-сенімін, шаруашылық жүргізу дәстүрі, тарихи оқиғалар тұрғысынан, ұлттық ерекшеліктерімен т.б. қасиеттерін белгісін айқындауға қатысын айқындауға тырыстық. Өсімдіктердің ерекшеліктері мен олардың өздеріне тән атқаратын қызметіне байланысты бірнеше топқа бөліп қарастыру — тіл білімі дәстүрінде бар қағида. Өйткені кез келген тілдік құбылысты, оның тілдік заңдылықтарына ғана сүйеніп емес, сонымен қатар халықтың дүниетанымына, салт-дәстүріне, ұлттық болмысымен байланысты зерттеу мәнді де маңызды нәтиже берері сөзсіз. Сонымен қатар этимологиялық тұрғыдан зерттеу де қажетті істердің бірі. Академик Ә.Қайдаров, проф. Е.Жанпейісов, А.Нұрмұхамедов, Ш.Сарыбаев, Б.Қалиев, Т.Жанұзақов сынды ғалымдар тарапынан бұл салада біраз жұмыс қарастырылғаны да мәлім. Әсіресе бұлар этнолингвистика саласының мақсат-мүддесін айқындап, болашақ зерттеушілерге жол сілтеді.

Сонымен, өсімдікке, басқа заттарда да ат қоюда қазақтан асқан шебер жоқ десе де артық айтқандық болмас. Қазақ халқының көшпенді ғана емес, байырғы егіншілік мәдениеті болғанын тек тарихи және археологиялық материалдар негізінде ғана емес, тілдік дерек арқылы да айғақтауға болады. Дәстүрлі шаруашылықты жете игеру нәтижесіндегі халқымыздың еңбек тәжірибесі, әдет-ғұрпы, наным-сенімі, материалдық, рухани, мәдени келбеті сол негізгі кәсібінен туындаса керек. Өсімдік атауларының мағыналық сипатына қарай топтасақ, төмендегідей болмақ.

Жалпы, қазақ малға жайлы жайылым болатын шөбі шүйгін, сазды жерлерді: *ақөлең, бақ-*

бақ, бозжусан, жапырақты, жатақсаз, құрымбай сазы, майсаз, отсаз, ашылы, белащы т.б. Шөп түрлері өсетін жерлерді, егін шаруашылығына байланысты: *егіндібұлақ, қырман, таран, тараншы, алмалы, талдыбұлақ, талдысай, теректі, қарагайлы, доланалы, қайыңдыбұлақ, жүзгендісай, шағыл, жыңғылды, шеңгелдіөткел, итмұрынды, қамыстысай, қамыстытөбе, көкпекті, теріскенді, шиелі, шилібастау, шиліөзен* т.б. шөптер өсетін жерлерді тандай білген. Осыған орай, реңкке байланысты шөптерден тұратын топонимдерді жиі кездестіреміз. Мысалы, *қызылқайың, қызылжиде, қарагаш, қарашілік, қаражиде, қарауіеңкі, көктал, көкжиде* т.б. арқылы жасалған жер-су атаулары да сол жердің құнарлығын білдіреді.

Жер-су атаулары болып саналатын өсімдіктерді түр-түс, пішін-көлем, иіс-дәміне т.б. қасиеттеріне байланысты тақырыптық топтарға бөліп қарастыруға болады. Олар мыналар:

1. Түр-түсіне байланысты: *аққурай* «белый бурьян — «псоралея»; *сарғалдақ* «желтый цветок» — «лютик»; *қарақат* — «смородина» (черная ягода); **Қымыздық** — дәні қымыз тәрізді қызыл жапырақты өсімдік; *қара жусан* — сабағы жуан, биіктігі 50—70 м-дей жусанның түрі. Оны мал аса сүйсініп жейді; *қара сарымсақ* — «кішкене ғана көкшіл гүлі бар өсімдік». Оны сиыр, қой малы (ашылаған мал) жақсы жейді.

2. Пішіміне байланысты: *таңқурай* — бүлдіргенге ұқсас биік қурайлы шөп; *сиыр құйрық* — «сиырдың құйрығына ұқсас болып шығатын өсімдік. Сиырқұйрықтың жапырағы болмайды. Басында тұқымы болады. Түйе жейді, уақ мал жемейді»; *балықкөз* — «көз-көз болып шығатын уақ өсімдік»; *торғайоты* — биіктігі 10-15 см-дей. Мұның дәнін торғайлар жақсы жейді; *түйетабан* — «верблюжья лапа» — «наголоватка бестебельная»; *қозықұлақ* — «ухо ягненка» — «тополь пирамидальный».

3. Мөлшер-көлеміне байланысты: *майдашөп* — «мелкая трава» — торица; *байтерек* — «большой тополь» — «тополь пирамидальный».

4. Исіне байланысты: *жұпаргүл* — «жұпаргүл» ароматный цветок; *сасық* — вонючий, зловонный — дорема.

5. Дәміне байланысты: *ащы* — горький-солянка; *тәттітамыр* — сладкий корень — солодка голая.

6. Дыбысына байланысты: *торсылдақ* — «глухой звук» — «осока пузырчатая» или «раздутая», шиқылдақ: *пищать* — «касатик».

7. Өсетін жеріне байланысты: *субұрыш* — «водяной перец-горец»; *перечный*; *таусағыз* — «горный полукуконос-козелец».

8. Өсетін уақытына байланысты: наурызшешек – март-цветок – примула, первоцвет; түнсүлу – «ночная красавица»-«дрема ночецветная».

9. Өсу ерекшелігіне байланысты: иіртамыр – «извилистый корень-аир», «горный корень»; кысықмұрт – «кривые усы» – «сорт дыни».

10. Семантикалық қасиеті: қандағаш – «кровоавое дерево-ольха»; мүтшөп – «молочная трава» – «латук»; утамыр – «ядовитый корень-вех».

11. Қасиеті: әйбөтмия – «изящная солодка-сферофиза»; жұмсақжеміс – «мягкий плод-мягкоплодник»; құрғақшөп – «сухая трава – сушенницы»; қотырот – «корявая трава – скабиоза».

12. Сандық: қырықбуын – «сорок узлов – хвощ»; мыңбас – «тысяч голов-тысячеголовник»; үшқұлақ – «три уха-клевер пользучий».

13. Қызметіне: шайшөп – «чайная трава-бес-смертник»; киікоты – «сайгачья трава – зизифора»; қазжуа – «гусиный лук»; қайызғақшөп – «трава от перхоти – чистец»; тісдәрі – «зубное лекарство – зубянка».

14. Аңдардың атаулары: бөлтірік – «волченок – переступень белый»; тарғақ – «трехперстка – ежа».

15. Түрлі заттар: дүңгіршек – «кожаный сосуд» – «кубышка желтая»; шайыр – «смола – ферула».

16. Топонимдер мен этнонимдер атауы: Алматы апорты – «алматинский апорт», бухар алхорысы – «бухарская слива», африка тарысы – «африканское просо», морокко апельсині – «морокканский апельсин».

17. Антропонимдер: Баубеккурай – «бурьян баубека, конопля»; Данияр – «қауынның түрі». Қызжібек – «раушангүлдің түрі».

18. Жас ерекшелігіне байланысты: кемпіршөп – «старушья трава-акантолимон»; келіншекбоз – «невестка ковыль» – «ковыль красивейший»; еркекшөп – «мужчина трава – житняк»; қатын-жанғақ – «женщина орех – афлатуния».

19. Жеуге болмайтын, улы өсімдік: миқарақат – «собачья смородина»; чытыр – «қой, сиыр малының жауы». Жаңбыр қалың болғанда құмды жерге шығады.

20. Түр-келбетінің үлкен-кішілігіне қарай: ат, түйеге байланысты қойылатын, кіші болса, торғайға, тышқанға ұқсатылған өсімдіктері. Көптікті білдіретін сөздер: қырық пен мың: қырықтамыр – «многокоренник», «сорок корней», мыңжапырақ – «тысячелетник».

Дегенмен, өлі де болса ресстрге енгізілмеген өсімдік атаулары баршылық. Мысалы, Арқар

жусан таулы жерге, тас-тасқа, күңгейге шығатын жусан түрі. Арқарлар оны күзде жейді. Арқар жусан иісті болады. Боз жусан түрі боз, сабағы аласа жусан. Балықкөз сорлауыт жерде өсетін, тамыры тереңге бармайтын аласа өсімдік. Балықкөзді ешкі сүйсініп жейді. Бұйырған далалы, қырқалы жерде өсетін, тарам-тарам болып шығатын өсімдік. Бұзаубас тақырға шығатын, басында дәні бар өсімдік. Бұзаубасты қой жейді. Бөлтірік жалғыз-жалғыз болып шығатын улы шөп. Жалманқұлақ түрі көк, қыста да қурамайтын шөптің түрі. Күреңсе таулы жерде өсетін өсімдік. Күреңсені жылқы сүйсініп жейді. Киеліжүн таудың басына шығатын қысқа шөп. Күйреуік басы шашақ-шашақ, түбі бірігіп шығатын өсімдік. Көкқасқа құмдақ жерге шығатын, түйе сүйіп жейтін шөп. Шағыр жусан ойда, далалы жерде биік болып өсетін жусан түрі. Көкпек жусанның сүйекті түрі. Көкпектің басын қой жейді, оны отын үшін де пайдаланады. Қаратұяқ дәні қонақ дәніндей далалы жердің өсімдігі. Қырықбуын буын-буын болып өсетін өсімдік. Боз от бетеге, күреңсе сияқты шалғын шөп, тау шөбі. Қараматау түп-түп болып өсетін өсімдік. Ол Іле бойында жиі кездеседі. Күлқайыр басы гүлді, биік болып өсетін өсімдік (шығу тегі: гүл-и қаһирә, яғни қайыр гүлі). Қоянжын шөлді жерге өсетін, түйе жейтін шөп. Қоянсүйек тарамдалып, түзу болып шығатын тікенді, түбі тамырлы өсімдік. Қылша тастақ жерге тарам-тарам болып шығатын өсімдік. Қылшаны көктей отқа жағып, күлін насыбайға салады.

Қазақ тілінде жиі кездесетін өсімдіктердің ерекшеліктеріне тоқтасақ, ол сыртқы келбетіне қарай былай топтастырылды: Аю курай – «дыгиль лекарственный, медвежьй курай»; Итмұрын – «можжевельник»; итсигек – «басында дәні бар, тамыры жерге тік кететін өсімдік». Итсигектің дәні аса көрінбейді.

Сондай-ақ көршілес туысқан тілдерде де өсімдік атауларында ортақтықтар баршылық. Мысалы, қазақ-башқұрт тілдерінде, қат сөзі («жеміс», дән) жеке айтылмайды. Мысалы, қарақат. Бұдан туындайтын қорытынды: «қат» сөзі жеке түбір ретінде негізгі және туынды сөздерде ғана және фразеологияда жиі кездеседі.

Егінге, ауылшаруашылық өніміне, арық-атызға байланысты кейбір сөздерде де ұйғыр тілінің әсері байқалады. Мысалы; беде жоңышқа (ұйғ. бәдә), көмбеқонақ – жүгері, кәуе – асқабақ, оспа – қас бояйтын шөп, чілге тез пісетін қауын түрі, пәлек желілеп өсетін сабақты (ұйғ.-пәлек),

өсімдік *бақал бидай, тары сабаны* (үйғ.-пахал), *еңлік* – бет бояйтын шөп (үйғ.-әнгик) т.б. Сондай-ақ, қазақ жерінде бір түрі ғана өсетін өсімдіктердің өртүрлі аталуы жиі кездеседі. Олар айтылуы бірдей болғанымен, әр жерде әр түрлі шөп түрін білдіреді. Мысалы, **Ажырақ** – тамырлары айқасып өсетін өсімдік. Оны көк күйінде мал жемейді. Күзге қарай сиыр малы жиеді. Ал Қызылорда өңірінде осы аттас өсімдік – ажырық құмды жерге өсетін тамыры ұзын, түсі жуаға ұқсас өсімдік түрі [2, 152].

Еркек – құмды жерде шоқ-шоқ болып өсетін, мал қысы-жазы бірдей жейтін өсімдік. Аякөз маңында бұл өсімдікті *майсасыр* дейді. Ал Көкшетау қазақтары тілінде *еркек* деп шөптің биіктеп өскен түрін айтады.

Желкен – ұзындығы 10-15 см., сабағының жуандығы саусақтай болып, тарамданып екі-үш-төрт болып шығатын шөп. Оны Семей облысының Аякөз маңында тұрғындар *жылқысарымсақ* деп атайды. Көбірген формасы пияз тәрізді, іші қуыс, үзсе сүт шығатын таулы жерде өсетін өсімдік. Көбіргенді жеген биенің қымызы күшті болады. М.Қашқари сөздігінде *ковурген* [2, 176] тау шоқы пиязы деп берілген. Мұны Аякөз тұрғындары *саумалдық* деп атайды [2, 153].

Кеурек – құмды жерде өсетін шөп. Иісі көдімгі хлорға жақын болады. Осыны Семей облысының Аякөз ауданында *күшалақурай* деп атайды.

Бүгінге дейін кең байтақ жеріміздегі сан мыңдаған өсімдік атауларына байланысты пайда болатын топонимиялық атаулар қомақты. Профессор Т.Жанұзақовтың басшылығымен жарық көрген «Қазақстанның жер-су атаулары» атты еңбегінде: «Тарихи деректі атаулар мәдени ескерткіштердің куәсі болып табылады. Оны тілдік тұрғыдан 6 түрлі топонимдік қабатқа жіктедік. Атап айтқанда олар: көне түркі, орал тілі, араб-иран, моңғол, орыс және қазақ тілінде жасалған топонимдік қабаттар», – дейді [3]. Бұл еңбек осы салада жарық көрген тұңғыш еңбек болып саналады. Одан мысал келтірсек: **ағашты** (Ағашты)-; *Ағаш* (зат есім) + *ты* зат есімнен туындайтын сын есім жасайтын жұрнақ, яғни ағашы көп (жер) деген мағынаны білдіреді; **Аққияқ** (Аққияқ)-, жер, 4-ауыл, Кеңгір болысы, Уезі. Ақ (сын есім)+қияқ (зат есім) сөздерінен жасалған. Атаудың қияқ шөбінің ен даланы алып, көп өсуімен байланысты қойылғаны байқалады; **Алатыршілік** – атауын Е.Қойшыбаев «Алатау, Алабота, т.б. атаулардағы анықтауыш ретіндегі қолданылатын

қазіргі қазақ тілінде ақ пен көктің аралас келген түсіне қатысты емес, «ұл» немесе тіпті одан да көнелеу «оло» тұлғасынан тартады [1985, 42-б.]. Бұл пайымдау В.В.Радловтың көп жылдар бұрын айтқан *ала* сөзінің әуелдегі *ал* түрінен туындаған – «*биік, асқақ, жоғары, ұлы, күшті*» деген пікірінен туындап тұр (Радлов, 1893) дегенге саяды. Осы пікірлерге ден қойсақ, сөз етіп отырған атаудың бірінші сыңары *ала* «*биік, жоғары, асқақ, ұлы*» мағынасын береді, ал екінші сыңардағы *атыр* моңғол, көне түркі тіліндегі *тұр, тур* – *қорған, қамал* деген сөздің дыбыстық тұрғыдан өзгерген түрі деп қарастыруға болады. Олай болса, **Алатыр** атауының мағынасы, *биік қорған, қамал*, ал атаудың үшінші сыңары *шілік* – жіңішке бұта. Атаудың толық мағынасы айналасына *шілік* көп өскен биік қорған, қамал; **Алтықарағай** – Бұл жерде бір кезде алты қарағай өсіп тұруына байланысты қойылған; **Апандықарағай** – *Апан* және *қарағай* сөздерінің қосылуынан жасалған. Қалың қарағайдың арасында апаны бар екеніне меңзейтін атау; **Аралағаш** – Далада бір топ ағаш өсіп тұруына байланысты берілген атау; **Аралтөбе Ақши** – *арал* және *ақ+ши* сөздерінен жасалған. Аралға ұқсас төбеде *ақши* өсіп тұрғанын білдіреді; **Балакөкпекті** – Мағынасы «*көкпек шөбі өсетін көлемі кіші жер*» дегенді білдіреді; **Бесқоппа** – «*қамысы қалың болып өсіп кеткен көлді, сулы жерді*» айтады; **Бидайық** – *бидайық* деп жазғытұрым қар суы жатып, жазда шөп биік те қалың болып өсетін жерді айтады. Сонымен атаудың мағынасы «*бұл жерде бидайық бар*» екенін білдіреді; **Босағатал** – атаудың немесе сайдың тар етегінде өскен тал деген мәндегі атау. Мағынасы, *босағаға ұқсап өсіп тұрған тал*; **Домбалқарағай** – «*үлкен, жуан қарағай өскен жер*», т.т.

Ал енді осы жоғарыда көрсетілген ағаш атауына тоқталсақ, ағаштардың бой көтеріп өсуі, көктеуі жазда жапырақ жайып, күзде сарғая солуы алғашқы адамдарды керемет таң қалдырған. Бұл құбылыстарға қарап, ертедегі ағашты тірі жанға балаған. Олардың ойынша, ағаш адам тәрізді сезіне біледі, ауырады, жылайды, ашу шақырып, кектене де білген.

Бабалар аруағына табыну ғұрпы мифтік ұғымдарды қалыптастырған. Оның мәнісі сол дәуірдегі адамдардың ағашты паналап, жемісімен күн көруінен басталса керек. Мұның өзі оларды өздерін ағаштан жаралдық деген нанымға итермелеген болса керек-ті. Ел арасында *Қайыңбай, Шынарбай, Терекбай*, деп келетін адам аттарының түпкі негізі осыдан туса керек. Бұдан туатын

қорытынды — адам мен табиғат бір негізден тараған. Бұдан табиғат құрыса адам да құриды деген ұғым туындайды. Сондықтан да оны өмір ағашы деп те атаған. Қазақстанның қайсыбір жерлерінде *Қарағайлы, Шыбықты, Шеңгелді, Шілікті, Теректі* т.б. жер-су атаулары осыдан шыққан. Өмірге енді келген нәрестелерге ағаш пен гүлге байланысты есімдер қою арқылы «ол адам өмірінің жартысы» деген ұғым қалыптастырған. Халықтың лирикалық өндеріндегі ғашықтардың ағаштарға, гүлдерге мұңын шағу, жоқтау жырларындағы көңіл айту салтынан да кездестіреміз. Мәселен, Әйтеке би өлгенде шығарылған жоқтауда оның халқына жасаған қамқорлығы төмендегіше айтылады:

Әуелеп ұшқан сұңқардай,
Білінбей кетті дерегің.
Бір бізге емес бар еді.
Орта жүзге керегің
Көлеңкелеп отырған
Құлады, халқым, терегің! —

Соған қарағанда қазақ ұғымында теректің ерекшелігі тым ертеден қалыптасқанын көреміз. Гүлдер өспей, отырғызған ағаш көктемей қалғанда «өліп қалды» дейтіні де содан. Халық ауыз өдебиетінде аққайың мен терекке, түрлі гүлдерге байланысты кейіптеулер, мінездеулер мен жоқтаулардың астарлы, бейнелеп айтылатыны сондықтан болса керек. Австралияда бала туған күні әлі күнге шейін ағаш отырғызады. Егер ол ағаш қисаймай түзу өссе, баланың өмірі дұрыс болады деп болжайды.

Өсімдік атауларына байланысты сөздерді жинау диалектологтардың да назарынан тыс қалған емес. Бұл жөнінде Ш.Сарыбаев пен О.Нақысбеков, А.Шамшатов, Г.Сағидолдақызы, М.Есімболованың еңбектерінде келтірілген деректерді атауға болады. Ғалым О.Нақысбеков өз еңбегінде жергілікті ерекшеліктерге үлкен мән береді. Онда жалпыхалықтық лексикада кездеспейтін немесе тек жеке-дара жергілікті ерекшеліктер түрінде кездесетін өсімдік атауларын жан-жақты сипаттап, оларға лексикалық талдау жасаған болатын. Мысалы, *арқар жусан* (жусанның бір түрі), *балжуран, сұңғыда, күрөңсе, мортқықбоз, дақса, кәтіреңкі//қатыреңкі* (ағаш) және техникалық дақылдар мен бау-бақша терминдерін келтіреді: *меке жүгері* «желтая кукуруза», *тікен жүгері* «мелкая кукуруза», *пісте //күнге бағар* «подсолнух», *тас қабақ, су қабақ, меке қабақ, манты қабақ* «виды тыквы» және т.б. [4].

Қазақ топонимиясының моңғолдық қабатының табиғатын зерделеген Г.Сағидолдақызы моң-

ғолдық кірме атауларды моңғол тілі тұрғысынан лексика-семантикалық топтастыруға ниеттенді. Ал ғалым М.Есімболова зерттеулерінде Жетісу өңіріне тән атауларға тоқталады. Онда *жүгері* сөзі өдеби тілмен бірдей айтылғанымен, қазақ тілінің кейбір сөйленістерінде оның орнына басқа да сөздер кездесіп жатады. Өзгеше де аталып кететіндігіне тоқталған. Сонымен қатар зерттеуші өз еңбегінде Жетісу өңірінде кездесетін жер-су аттарының ішінде тауларға, өзен-су, адам аттарына байланысты ғана емес, сондай-ақ өсімдік аттарымен байланысты топонимдерге тоқталған. Олар: *Аршалы, Алмалы, Талды, Талдыбұлақ, Талдысай, Теректі, Қарағайлы, Доланалы, Қайыңдыбұлақ, Жүзгендішағыл, Жыңғылды, Шеңгелдіоткел, Итмұрынды, Қоғалы, Миялытүбек, Қамысты Қамыстысай, Көкпекті, Теріскенді, Шилі, Шилібастау, Шиліөзен* т.т.

Ал А.Шамшатова «Лексика злаковых культур» атты еңбегінде: жүгері атаулары туралы бөлімінде мынадай мысал келтіреді: *жүгері* атауына байланысты сөздерге аяқталған: «*бала құшақтау* («начало наливания кукурузы»), *жайдары жүгері* («один из сортов кукурузы»), *отырықтау* («посадка кукурузы»), *сота* («початок кукурузы»), *пәшектеу* («удаление лишних листьев кукурузы»), *дүмбіл* («молочный период кукурузы»), *балауыз* («период созревания кукурузы»), *сары шая* («кукуруза, оставшаяся без ухода»), *сидамдау* («очистка кукурузы от сорняков»), *жүгері қайыру* («сбор кочанов руками»), *кәшек* («остаток кукурузных стеблей»), *ақыр* («место, куда собирают кукурузу»), *башақ//пашақ* («стебель кукурузы»), *аталық* («тычинка») т.б. дейді. Мұнда зерттеуші бір ғана жүгері сөзіне қатысты қаншама сөздер пайда болатынын жеткізеді. Сондай-ақ, тары сөзіне байланысты атаулар да баршылық: *қараңыз* («место, на которое сеется просо второй год»), *байбердіс* («белое просо, сладковатое на вкус»), *үккен* («просо, очищенное вручную»), *боз* («урожайность проса»), *қарасын бастыру* («поливка проса сразу же после его посадки»), *көк орақ* («период созревания проса»), *жұлма* («просо с плохой урожайностью»), *тұмсығын жару* («созревшее просо»), *қонақ тары* («скреспелка»), *кәмей* («мера воды для полива»), *күлте десте* («сбор проса в кучу»), *тышқан құлақ* («всход проса»), *ақбауыр тары, шаршау тары, ала бүйрек тары* («мелкие сорта проса»), *қызыл тары//қонақ* («красное просо»), *қоянаяқ* («сорт желтоватого проса») деп келтіреді [4, 6].

Қайсы тіл болмасын оның сөздік құрамы сол тілдің ежелгі төл және шет тілдерден алынған

кірме сөздерден құралатыны баршамызға аян. Демек, бұл олардың қазақ тіліне сіңісіп кеткендігін көрсетеді. Өйткені қазақ халқы да өзінің даму тарихында көршілес көптеген елдермен қарым-қатынас жасап келгені белгілі. Сондықтан сол халықтардың тілдерінен қазақ тілінің сөздік құрамына көптеген сөздер еніп, қазақ тілінің қорын молайта, байыта түсті. Ондай қарым-қатынастар көне заманнан бастап түркі тектес башқұрт, татар, тува, өзбек, қарақалпақ, ноғай халықтары тілімен, монғол, славян, иран (парсы, тәжік, ауған) және араб тілдерімен және орыс тілі арқылы роман, герман тілдерімен қарым-қатынас жасап келеді. Әрине, осы халықтармен қарым-қатынас жасаудың әр түрлі деңгейіне байланысты, кірме сөздердің саны мен сапа жағы да әр түрлі болып келеді. Мысалы, егін, бау-бақша өнімінің (бидай, тары, өрік, қауын, алма) байланысты ұғымды білдіретін сөздер жататыны белгілі. Дегенмен төл сөздердің дені басқа да түркі тілдерімен ортақ болып келеді. Осындай лексикалық қат-қабаттармен бірге тілімізге сіңісіп кеткен лексикалық элементтер де жоқ емес. Ондай шет тілден енген сөздер белгілі тарихи жағдайда болған қарым-қатынастың нәтижесінде пайда болды. Осы тұрғыдан қарағанда Орталық Азия мен Византия аралығын алып жатқан ұлан-байтақ территорияны мекен еткен түркі тілдес ру-тайпаларының ұдайы шапқыншылыққа ұшырап отырғанын ескерген жөн. Мысалы, Александр Македонскийдің жорығы, гундардың босқыны, арабтардың жаулап алуы, монғолдардың шабуылы т.б. оқиғалар осы өңірдегі ру-тайпалардың өмір салтына, өдет-ғұрпына, тіліне әсер етіп, із қалдырып отырды.

Араб-парсы тілдерінен енген сөздер туралы айтсақ, қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген араб-парсы сөздерінің сөздігін жасаған Н.Ондасыновтың шығарған еңбегінде 2000-дай парсы [6, 383], 4000-нан астам араб [6, 255, 2, 285] сөздерінің берілуі, қазақ тілінің сөздік құрамында араб-парсы сөздерінің елеулі орын алуының дәлелі болса керек. «Қазақ әдебиеті» газетінің бір санына лексикалық сандық талдау жасау арқылы газетте 1236 сөздің 15 пайызға жуығы араб-парсы сөзі екенін анықтайды. Осы және басқа мәлімет негізінде араб-иран сөздері қазақ тілінің актив лексикасында — 15, пассив лексикасында — 7 пайыздай деп түйіндейді.

Ал енді өсімдік атауларының қалыптасуының тәсілдері мен жолдарын Б.Қалиев үш түрлі тәсілмен көрсетті. Олар: *морфологиялық, синтак-*

систік және лексика-семантикалық. Шынында да, морфологиялық тәсіл — өсімдік атауларын қалыптастыруда негізгі өнімді болып табылады. Олар түбір, негіз, не екі түбір-екі негізден тұратын атаулар болып табылады.

Өсімдік атауларына тән тағы бір ерекшелік — көптеген сөздер кірме қабатты құрайды. Оның өзіндік себептері де бар. Оңтүстік аудандардағы қазақтар өзбектер мен орыс халықтарымен көршілес мекендегені себепкер. Мысалы, *сақ* сөзі («собықтың қалдығы») парсы тіліндегі *саге* сөзінен алынған. *Маз бидай* (парсы тіліндегі бүктетілген, шатасқан дегенді білдіреді).

Өсімдік атауларын зерттеуде омонимдер де кездесті. Мысалы, *баглан* — қауынның бір түрі, *баглан* — алты айлық қозы, *балтасап* — қайыңның түрі, *балтасап* — балтаның сабы; *сағыз* — «хондрилла», *сағыз* — «шайнайтын сағыз». Сондай ақ *еркекшөп* («житняк»), *сәмбітал* (верьба), *тас-нашөп* (астрагал), *зәйтүн ағашы* («оливковое дерево»), *тұт ағашы* («шелковница») және т.б. басқаша аталуы мүмкін, мысалы, *еркек, сәмбә, тас-на, зәйтүн, тұт* [2].

Сонымен өсімдік дүниесінің адамға тигізетін әсері ерекше. Олардың тілдегі қалыптасуын, қолданысқа енуін негізге ала отырып, өзара топтастырсақ, оларды тақырыптық-мағыналық топтарға жіктеп, қарастырсақ, халықтың тіл байлығын, оның кәсіби білгірлігін анықтауға болады. Бұл жүйеде топтастыру барысында халық тұрмысындағы өдет-ғұрпын, салтын, наным-сенімін, шаруашылық жүргізу дәстүрін, тарихи оқиғалар үрдісін, ұлттық ерекшеліктер мен т.б. қасиеттердің белгісін айқындауға қатысы барлығын байқауға болады. Өсімдіктердің ерекшеліктері мен олардың өздеріне тән атқаратын қызметіне байланысты бірнеше топқа бөліп қарастыру — тіл білімі дәстүрінде бар қағида. Бұл өсімдік атауларының этимологиясын зерттеуде, түсінуде көп септігін тигізеті сөзсіз. Өсімдіктерді мүмкіндігінше өсетін жеріне, тұқымына, тегіне, гүл шоғырына қарай, жемісі мен тамыр сабағына қарай бөліп қарастыруға мүмкіндік береді. Өйткені олар халық санасында жіктеліп қалған топтар,

Топтастырудың осы бір тәсілі арқылы біз ұлан-ғайыр мол тілдік деректердің ішінен өзімізге керектілерін бөліп алып, оның табиғатын жан-жақты қарастыруға, сырына тереңірек үңіліп, тілдік сипатын, ішкі мазмұнын айқындай түсуге мүмкіндік аламыз.

Қазіргі таңда, негізінен, Б. Қалиевтің [1, 134] жіктеу принципіне сүйеніп, өсімдік атауларын

адам іс-әрекетінен бейтарап, табиғи жағдайда жабайы түрде өсетін өсімдіктер тобы; арнайы күтімді қажет ететін, қолдан егіліп, өсірілетін мәдени өсімдіктер тобы деп, екіге бөліп қарастырғанды жөн деп санаймыз.

Халықтық жіктеу тұрғысынан: жабайы өсімдіктер тобы; ө) мәдени өсімдіктер тобы.

Тақырыптық жіктеуге байланысты өсімдіктердің ерекшеліктерін қарастыра отырып, біз олардың бір-бірімен тығыз байланысты жақтарын да қарастырамыз.

ӘДЕБИЕТ

1. *Калиев Б.* Название растений в казахском языке. АКД, 1992.
2. *Жанұзақов Т.* Қазақстанның жер-су атаулары. Алматы, 2003.
3. *Накысбеков О.* Языковые особенности казахов Чуйской долины. Алматы, 1963.
4. *Есімболова М.* Жетісу қазақтары тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. АКД. Алматы, 2001.
5. *Шамшатов А.* Лексика злаковых культур. АКД. Алматы, 1966.
6. *Оңдасынов Н.* Араб-парсы тілінің сөздігі. Алматы, 1966.